

ДВОРЯНСЬКА САДИБА ЯК ЗАСІБ ІНКОРПОРАЦІЇ КРИМСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРСЬКОГО ПРОСТОРУ: 1780-ті – 1910-ті роки

Серед колонізаційних заходів, запроваджених імперським урядом після 1783 року, коли, внаслідок анексійних дій, Крим, разом з іншими територіями, що належали Кримському ханству, увійшов до складу Російської імперії, провідне місце посіли процеси перерозподілу земельної власності. Ці процеси визначили дієвість окупаційного механізму, функціонування якого забезпечило досить швидко інкорпорацію півострова в економічний та культурний простір монархічної держави. Одним з провідних засобів політики інкорпорації стала розбудова комплексів приватновласницьких садиб як житлово-господарських центрів панських маєтків на земельних ділянках, “жалуваних” царським урядом чи придбаних шляхом купівлі.

Проблема колонізації земель, що увійшли до складу Російської імперії в останній третині XVIII ст., зокрема такі питання, як землекористування в Криму після 1783 року, співвідношення землеволодінь імперської знаті та кримськотатарських общин, передусім релігійних, стабілізаційні заходи російської адміністрації межі XVIII–XIX ст., розглядалася у наукових розвідках різних часів¹. Також вже існує певна традиція щодо характеристики дворянської садиби Криму в реаліях XIX ст. в історико-краєзнавчому, генеалогічному, мистецтвознавчому аспектах у роботах А. Галіченко², А. Пальчикової³, С. Ширяєва⁴ та інших авторів. Попри це, саме утворення дворянської заміської садиби в Криму досі не розглядалося науковцями як засіб прискорення колонізаційних процесів на півострові.

¹ З.З. Абдуллаєва, *Частное вакуфное землевладение в Таврической губернии*, Культура народов Причерноморья, 2 (1997) 89–91; Д.И. Багалея, *Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: исторический этюд*, К. 1889, 120 с.; Г.Ф. Блюменфельд, *Крымскотатарское землевладение: историко-юридический очерк*, Одесса, 1888, 112 с.; Б.А. Короленко, *Входження Криму до Російської імперії: стабілізаційні заходи російської адміністрації (1783 – середина 1784 рр.)*, Культура народов Причерноморья, 51 (2004) 104–111; Ф.Ф. Лашков, *Исторический очерк крымско-татарского землевладения*, ИТУАК 21 (1894) 59–90; 22 (1895) 35–82; 23 (1895) 71–118; 24 (1896) 35–72; 25 (1896) 29–89.

² А.А. Галіченко, *Старинные усадьбы Крыма*, Симферополь 2010, 416 с.

³ А.П. Пальчикова, *Архитектура Южного берега Крыма первой половины XIX века*, В помощь экскурсоводу (Сборник статей о Южном берегу Крыма), Симферополь 1968, с. 15–42.

⁴ С.Д. Ширяев, *Помещичья колонизация и русские усадьбы в Крыму в конце XVIII и первой половины XIX века*, Крым 2(4) (1927) 169–186.

Тому метою статті є аналіз утворення та функціонування в Криму з кінця XVIII до початку XX ст. приватновласницьких садиб, що належали, передусім, особам з високим соціально-майновим статусом, як засобу інкорпорації півострова до російського імперського простору.

Облаштування дворянських власницьких садиб у Криму визначилося процесом роздачі земель, які перейшли “у казну” внаслідок “першої еміграційної хвилі” кримських татар у середині 1780-х років, а також земельної власності греків і вірменів, переселених під Маріуполь у 1779 році, після яких, за умовиводом Ф. Лашкова, залишилось досить багато гарно доглянутих виноградних та фруктових садів і сільськогосподарських угідь⁵. За зауваженням С. Ширяєва, з 1784 до середини 1797 р. було роздано 288 тисяч десятин землі, причому ці роздачі охопили досить широке та строкате за соціальним статусом коло людей⁶. Від початку майже повне право на розподіл кримських земель мав Г. Потьомкін (Потьомкін-Таврійський), який у 2-й половині 1780-х років став найбільшим земле-власником на півострові. Важливим заходом адміністрації Г. Потьомкіна стало складання реєстру земель, переведених до державної казни, що отримав назву “Камеральное описание землям и садам после вывода христиан и выехавших за границу мурз и поступившим в казну”. Реалізований протягом трьох років, з 1784-го до 1787-го, цей опис проводився не фахівцями, був укладений примітивно, до нього увійшли такі землі, що не були “порожніми” (необробленими) та належали приватним власникам, передусім кримським татарам, а ті ділянки, які повинні були надійти до казни, вряховані не були⁷.

Нерегульованість “земельних роздач” часів Г. Потьомкіна підтверджується багатьма фактами, хоча б текстом рапорту Г. Потьомкіну від В. Каховського, тоді правителя Таврійської області, за № 3076 від 23 грудня 1785, де повідомлялося, що, за наказом князя, з казенних земель було відведено ділянки – так звані “дачі” Н. Загряжській, Є. Дашковій, М. Нарішкіній та “флота господину и кавалеру Плещееву и англичанину Гульду”⁸. З 10 907 десятин 468 сажнів цих угідь тільки 1 395 десятин 82 сажні були “незручними” для сільськогосподарських робіт, інші ділянки були придатні для ріллі, зайняті лісом, сіножатями, садами, а в таких місцевостях, як Біюк Узень та Байдари землі, непридатної для користування,

⁵ Ф.Ф. Лашков, *Op. cit.*, т. 24, с. 49.

⁶ С.Д. Ширяев, *Op. cit.*, с. 170.

⁷ Ф.Ф. Лашков, *Op. cit.*, т. 24, с. 54.

⁸ *Описание нескольких дач, назначенных к отводу разным особам из состоящих в Таврической области земель*, ИТУАК 19 (1893) 31.

зовсім не було⁹. На значну частку цих земель імперський уряд не мав права, хоча б номінального, взагалі: “из общего количества земли, составлявшей все эти 7 дач, 5034 десятины 2217 саженой принадлежало казне, 5712 десятины 2298 саженой разным мурзам и простым татарам и 159 десятины 753 саженой (в Саблынской даче) мечетям...”¹⁰.

Нерегульовані роздачі кримських земель продовжилися і після смерті Г. Потьомкіна, за ордерами новоросійського губернатора П. Зубова та за наказами Катерини II. Це призвело до корінних змін у землеустрої та землекористуванні колишнього Кримського ханства. Такі зміни не торкнулися власності представників знатних кримськотатарських родів, з числа тих, що не емігрували, але перейшли на імперську службу, отримали дворянські чини і не тільки зберегли, але примножили свої земельні володіння. У першу чергу потерпали від того, як саме розпоряджались землями півострова імперські службовці та можновладці, татарські сільські громади – так звані “джемаат” – самостійні суспільно-економічні одиниці Кримського ханства.

Складна система землеволодіння, що склалася за кілька сторіч існування Кримського ханства, базувалася не тільки на традиціях роздачі земель за службу, що була схожою на прийняту у Російській імперії, але на законах шаріату, коли “пустопорожня” (необроблена, “мертва” земля) “оживлювалася” тим, хто її обробляв, та переходила (без письмового підтвердження) у його власність. Саме тому, писав Ф. Лашков, коли поміщики отримали земельні ділянки “від державної казни”, “то они очень удивились существованию в пределах помещичьего владения усадебных мест и огорожей, принадлежавших поселянам...” Окремою проблемою були так звані “вакуфи” – вид невідчужуваної власності, право на яку належить, за законами шаріату, Аллаху, а людині залишається тільки лише її використання. Вакуфи існували у двох формах – “законній”, коли власник, віддавши майно релігійним установам, втрачав право на нього, та “звичайній”, коли власник присвячував майно духовенству, яке ним користувалося, хоча отримував відсотки від доходів. Обидві форми вакуфів були визнані імперським законодавством, але, за висновком З. Абдулаєвої, “приватний вакуф до кінця XIX століття вважався фактично існуючим, хоча юридично був позбавлений будь-якого захисту”¹¹.

Руйнування усталеної за часів Кримського ханства системи землеволодіння вже до початку XIX ст. призвело до тривалих конфліктів між

⁹ *Описание нескольких дач...*, с. 28.

¹⁰ *Ibid.*, с. 29.

¹¹ Ф.Ф. Лашков, *Op. cit.*, т. 23, с. 96.

поміщиками та громадами кримськотатарських сіл і представниками мусульманських релігійних організацій. Уряди Павла I та Олександра I намагалися вирішити ці конфлікти, в 1797 і в 1802 роках були прийнято рішення заснувати спеціальну Комісію для вирішення правових суперечок щодо володіння землею на Кримському півострові. Судові справи тривали десятиріччями, іноді вони завершувалися взаємовигідними угодами, але найчастіше спірні території залишалися у власності поміщиків. Красномовним прикладом може бути судовий процес між М. Мордвиновим, російським військовим та державним діячем, одним з найбагатших землевласників Криму, що придбав від спадкоємців Г. Потьомкіна 1799 року в Байдарській долині “всього пятнадцать тысяч сто пятьдесят десятин с лугами и рыбными ловлями, с садами, мельницами, лесами <...>, с хлебом стоячим и в землю посеянным, со скотом, со птицею, со всем имуществом...”¹², та селянськими общинами і власниками вакуфів. Процес тривав більше 40 років, у численних відзивах адвокати М. Мордвинова прагнули довести безпідставність твердження кримських татар про те, що вони мали ці землі у безперервному спокійному володінні, “потому что по присоединении Крыма к российской державе все земли Крыма сделались казенной собственностью, которые по Высочайшему повелению <...> были раздаваемы русским дворянам...”¹³. Зрештою, маєток у Байдарській долині у розмірі 14 600 десятин залишався у володінні спадкоємців М. Мордвинова до 1920 року, тут було велике лісне господарство, розроблялися поклади марганцевої руди, тоді як у власності громад дванадцяти татарських сіл, розташованих у долині, було лише 6 десятин землі¹⁴.

Саме таке рішення “земельної проблеми” лежало в основі утворення землеволодінь представників імперської еліти та розбудови перших садибних комплексів на початку XIX ст. Маєтки облаштувалися передусім у Західному, частково Східному Криму та на вузькій смузі Південного берегу Криму – там, де землі освоювалися традиційно і де була вода. У степовому Криму значних садибних комплексів, власне, не було.

Першу “дворянську колонію” було утворено у долині поблизу Судака, де, за твердженням англійця В. Гульда, досвідченого ландшафтного архітектора та “особистого садівника” Г. Потьомкіна, “земля чрезвычайно хорошая, и великое количество воды...”¹⁵ Одна з численних “економій”

¹² З.З. Абдуллаева, *Op. cit.*, с. 91.

¹³ ДААРК, ф. 21, оп. 1, спр. 1, арк. 128.

¹⁴ ДААРК, ф. 21, оп. 1, спр. 1, арк. 58.

¹⁵ *Россия: полное географическое описание нашего отечества*; т. 14: *Новороссия и Крым*, Санкт-Петербург 1910, с. 735.

(господарських садиб) князя Таврійського з'явилася тут вже 1784 року. За Г. Потьомкіним поблизу Судака влаштувалися інші поміщики, до середини 1790-х років тут утворилася ціла група виноробних маєтків – П. Палласа, П. Капніста, старшого брата В. Капніста, М. Мордвинова та інших.

Так само до кінця 1780-х років виникло кілька великих маєтків в околицях Сімферополя, серед них вже до середини XIX ст. широковідомими стали Сабли на землях, які спочатку належали М. Мордвинову, потім перейшли до губернатора А. Бороздіна, і Тавель на землях, отриманих у середині 1780-х років В. Поповим, особистим секретарем Г. Потьомкіна. В. Попову належали в Криму 27 876 десятин землі, крім тавельського, він створив ще Тарханський маєток у Західному Криму, обидва до початку XX ст. збереглися у власності його спадкоємців. Маєтки у Саблах, Тавелі, Тарханкуті належали до нечисленних тоді значних “економічних господарств” Криму, де використовувалася праця кріпаків, тому що їхні господарі, на відміну від багатьох інших, мали можливість переселити селян із інших губерній імперії (в тому числі, з українських) на нові землі. Але треба відмітити, що у садибах Криму вже на межі XVIII–XIX століть набагато частіше застосовували найману працю, ніж у поміщицьких господарствах інших регіонів Російської імперії, це змушувало, за заувагою історика Г. Вернадського, “адміністрацію края строить жизнь, не всегда считаясь с петербургской бюрократической указкой...”¹⁶.

Коли в маєтку Сабли 1838 року побував поет і перекладач І. Бороздна, воно вже перейшло у володіння графині А. Лаваль: “Владелицы уютный дом Обвит пространными садами, И ширь полей видна кругом, Луга шумят овец стадами...”¹⁷ З початку 1850-х років Сабли належали внучці графині Лаваль Є. Трубецькій, у заміжжі – Давидовій. Сабли були досить великим “економічним” маєтком, який водночас слугував “родовим гніздом” подружжя Давидових, прямих нащадків декабристських сімей Трубецьких – Давидових. Тут вирощували овець, працювали фабрика з обсягом виробництва до 15 000 аршин сукна, невеликий шкіряний завод, були розведені фруктовий сад, який налічував до 2720 дерев, і виноградник. Маєток обслуговувався працею 549 селян¹⁸.

Пізніше, ніж в інших місцевостях Криму – впродовж 10-х – 20-х років XIX ст. – стали облаштовуватися комплекси дворянських садиб на

¹⁶ *Письмо садовника В. Гульда Потемкину*, ЗООИД 9 (1875) 259.

¹⁷ Г.В. Вернадский, *Тавельский архив В.С.*, ИТУАК 56 (1919) 105.

¹⁸ И. Бороздна, *Поэтические очерки Украины, Одессы и Крыма: письма в стихах к графу В.П. Завадовскому*, Москва 1837, с. 162.

вузькій смузі Південного берегу, але, врешті решт, саме вони стали найбільш відомі і саме завдяки їх функціонуванню культурний ландшафт цієї місцини набув виразних “імперських” ознак.

На землях Південного берегу Криму, починаючи із облаштування помешкання для генерал-губернатора Новоросійського краю Армана Емануеля дю Плессі, дюка де Рішельє на ділянці в 140 десятин у Гурзуфі, придбаній ним 1808 року¹⁹, за кілька десятиріч було розбудовано садиби, які були не так “економіями”, скільки представницькими резиденціями, місцем для творчих чи наукових занять, відпочинку. До 2-ї половини ХІХ століття, доки рентабельність маєтку визначалася засобами обробки землі, а не її орендною чи продажною ціною, південнобережні маєтки не давали значного прибутку, скоріше, сприяли формуванню у свідомості російської дворянської інтелігенції 20-х років ХІХ ст. “ідеального образу” кримської садиби, відповідно до містично-екзальтованих настроїв “романтичної доби”. Поширенню цих настроїв сприяла, серед іншого, культурна атмосфера, створена у садибі А. Голіциної (в дівоцтві – Всеволозьська) в місцевості Кореїз, неподалік від селища Алупка. Атмосфера кореїзької садиби А. Голіциної визначалася особливим внутрішнім побутом – читанням духовно-містичної літератури, філософськими дискусіями²⁰. А. Голіцина, живучи у кримському маєтку до смерті в 1838 році, за свідченням А. Бєрьє-Делагарда, надихала “очень многих, больших и малых, своим примером. Переселившись на Южный берег, она много строила и насаждала...”²¹ Якщо садиба А. Голіциної слугувала, швидше, “духовним центром” інших маєтків Південного берегу Криму впродовж 20–30-х років ХІХ століття, – в Артеку, Місхорі, Гаспрі, Сімеїзі, Форосі, то вирішальне значення для процесу поміщицької колонізації цієї області Криму мала активна цивілізаційна політика М. Воронцова.

Помістя М. Воронцова в Криму, прибуток від яких становив до 56-ти тисяч рублів сріблом на рік, орієнтувалися на розвиток промислового плідівництва, виноградарства та виноробства, вівчарства. Його маєток у селищі Ак-Мечеть у західній частині Кримського півострова (10 119 десятин 1484 кв. сажнів), спеціалізувався на розведенні сірих смушевих овець²². Помістя у місцевості Ай-Даніль в околицях Ялти вже до кінця

¹⁹ С.Д. Ширяев, *Op. cit.*, с. 176.

²⁰ А.Л. Бєрьє-Делагард, *Память о Пушкине в Гурзуфе*, Пушкин и его современники: материалы и исследования, вып. 17/18, Санкт-Петербург 1913, с. 124.

²¹ П.В. Коцьков, *Между садом и Экклезиастом*, Мир усадебной культуры, Симферополь 2001, с. 110.

²² А.Л. Бєрьє-Делагард, *Прошлое Кореиза*, ИТУАК 56 (1919) 175.

1830-х років стало центром південнобережного виноробства та зберегло цей статус до 1889 року, коли маєток перейшов до імперського Удільного відомства. На початку 1910-х років загальна площа маєтку склала 415 десятин, з них 111 десятин – виноградники²³.

Значний вплив справила діяльність М. Воронцова на розвиток форм садибної архітектури Південного берега Криму, передусім, внаслідок облаштування палацово-паркового комплексу в Алупці протягом 1824–1848 років (автор проекту – архітектор-художник Е. Блор, керівники робіт – інженери-будівельники Гейтон і Ньюман, пізніше – Дж. Гунт). Палацово-парковий ансамбль Алупки, де гармонійно поєдналися елементи палацової архітектури раннього англійського Ренесансу (“стилю Тюдор”) та індо-мусульманського зодчества XVI–XVII ст., надовго став “зразком стилю” в садибному будівництві Південного берега²⁴. Маєткові комплекси у Верхній Ореанді для І. Вітта, Місхорі для Л. Нарішкіна, Гаспрі для Мещерських і О. Голіцина, Мелласі для Л. Перовського, Мшатці для Д. Башмакова, склалися з будівель, що поєднали елементи античного, готичного, індо-мусульманського, мавританського будівництва²⁵.

У 2-й половині XIX – на початку XX ст. життєдіяльність садиби в Криму як власності дворянської (ширше – буржуазно-промислової та інтелектуальної) еліти Російської імперії набула нових форм. Значна частина садиб продовжила існування у вигляді “економій”. Багато господарств не поміняли власників від 1-ї половині XIX ст. Так, до 1910-х років зберегли роль центру виноградарства та виноробства поміщицькі садиби у долинах поблизу Судака (всього до початку 1920-х років у повіті знаходилося 2511 десятин виноградників). Серед них – господарства спадкоємців Мордвінова (33 десятин виноградників, 25 десятин фруктового саду), Капністів (17 десятин), Ф. Стевена (32 десятини) та інших²⁶. З садиб, новостворених в околицях Судака, найвідомішим є маєток “Новий світ” видатного винороба Л. Голіцина, улаштований у місцевості “Парадиз” у 70-ті роки XIX ст.²⁷

²³ Г.Н. Овчинникова, *Ак-Мечетское имение М.С. Воронцова на Тарханкуте*, VII Крымские Международные научные чтения, Симферополь 2007, с. 58; *Россия: полное географическое описание нашего отечества*; т. 14, с. 763.

²⁴ А.А. Галиченко, *Художественный феномен усадеб Южного берега Крыма в конце XIX – начале XX вв.*, Культура Крыма на рубеже веков. Материалы республиканской научной конференции (Алупка, 27–29 апреля 1993), Симферополь 1993, с. 51–53.

²⁵ А.П. Пальчикова, *Op. cit.*, с. 42.

²⁶ ДААРК: ф. Р-2718, оп. 1, д. 23, арк. 18.

²⁷ *Россия: полное географическое описание нашего отечества*; т. 14, с. 791.

В історії садибного будівництва Південного берегу Криму провідну роль відіграло приєднання до володінь імператорської родини в Ореанді маєтку в Лівадії в околицях Ялти, викупленого в 1861 році у спадкоємців Л. Потоцького, забудова якого тривала до початку 1910-х років. Якщо на початку XIX ст. маєтки дворянської еліти, за заувагою С. Ширяєва, мали статус сільських резиденцій, аналогічний підмосковним садибам XVIII століття,²⁸ то на межі XIX–XX ст. вони набули “великосвітського блиску” державного Петербурга. З 1860-х років у вузькій прибережній смузі від Лівадії до Місхора формувалися палацово-паркові ансамблі в маєтках Великих князів Романових: Олександра Михайловича – “Ай-Тодор”, Миколи Миколайовича – “Чаїр”, Георгія Михайловича – “Харакс”, Дмитра Костянтиновича – “Кічкіне”, Петра Миколайовича – “Дюльбер”. Царські дачі будувалися за традиційною схемою сільського приватновласницького маєтку: палацово-парковий комплекс, виноградники, молочні ферми, розарії, теплиці, фруктові та оливкові сади. Архітектурний вигляд цих комплексів відповідав вимогам часу, коли “еталоном смаку” стали ідеї “історизму”, але для садибної архітектури Криму прагнення до історичного спадкоємства вже від початку XIX ст. стало традицією. Тільки на зміну античним реплікам прийшли образи Ренесансу в його італійсько-французькому варіанті, “орієнтальні мотиви” збагатилися об’єднанням індо-мусульманських, арабо-мавританських, кримськотатарських елементів.

Впродовж 60-х – 90-х років XIX ст. відбувалася активна “капіталізація” Південного берегу Криму. За спостереженнями Є. Маркова, “летом 1868 года пустынные, каменистые косогоры около Ялты и Алупки, напоминающие груды битой черепицы, продавались по 1012 рублей за квадратную сажень...”²⁹ Розвиток орендних відносин призвів до появи тут безлічі невеликих маєтків (до 6 гектарів), міських і заміських дач. Однією з важливих тенденцій цього часу стало набуття популярності тими садибами, які змінювали статус “родових гнізд” (місце для постійного проживання сім’ї власника) на статус “культурних гнізд” (центрів духовного і культурного життя). Серед них садиби Данилевських у маєтку “Мшатка”, Мальцових у місцевості “Сімеїз”, “Кучук-Кой” Я. Жуковського.

Показовим явищем в еволюції форм улаштування приватновласницької садиби в Криму на межі XIX–XX століть стало утворення комплексів (“колоній”) невеликих садиб (“садиб-дач”), що були власністю представників науково-творчої еліти – вчених, письменників, художників,

²⁸ С.Д. Ширяев, *Op. cit.*, с. 182.

²⁹ Е.Л. Марков, *Очерки Крыма*, К. 2006, с. 315.

музикантів: інженерів-шляховиків у Новому Сімеїзі, учених-медиків в Алушці, творчої інтелігенції в Новому Місхорі. Серед таких “професійних” дачно-садибних комплексів особливу популярність вже наприкінці XIX століття здобув так званий “Професорський куточок” – частина території сучасної Алушти біля західного схилу гори Кастель. 1872 року тут придбали земельні ділянки професор Новоросійського університету в Одесі М. Головкинський і професор Військово-Медичної Академії у Петербурзі О. Голубєв³⁰.

Таким чином, до початку доби історичних катаклізмів 1917–1920 років на землях Криму склалася стала система приватновласницьких маєтків із садибами як господарсько-житловими та культурними центрами. Більш-менш точну інформацію про стан садибного господарства півострова до кінця 1910-х років, як не дивно, можна отримати з документів процесу націоналізації та ліквідації приватновласницьких володінь, організованого Військово-Революційним комітетом Криму в кінці 1920-го – на початку 1921-го років. За дослідженнями краєзнавців, у цілому по Криму ревком нарахував 1134 маєтки³¹. Тільки в Ялтинському повіті, від села Байдари і маєтку Ляспі до гори Кастель поблизу Алушти, було поставлено на облік 133 садиби, без маєтків колишнього Севастопольського градоначальства³². За пунктом 3 наказу № 108 Реввійськради від 14.12.1920 року маєтки Криму було націоналізовано³³, що поклало край більш ніж сторічній історії існування тут форми приватновласницької (дворянської/купецької/буржуазної) садиби.

Таким чином, навіть стислий огляд процесу утворення та еволюції історико-культурного феномену панського маєтку (садиби) в Криму з 1783 року до 1920-х років засвідчує той факт, що приватновласницька садиба стала готовою формою, перенесення якої в економічні та соціокультурні реалії півострова сприяло поширенню тих прийомів землекористування, відносин між землевласниками та кріпосними чи найманими працівниками, культурних традицій, які відповідали суспільно-політичним та соціально-господарським засадам саме імперського буття. У функціонуванні садиб імперської еліти асиміляційні процеси активізувалися за кількома напрямками – земельно-господарчим, побутово-психологічним, художньо-мистецьким, при цьому реальна історична, соціальна, економічна

³⁰ *Россия: полное географическое описание нашего отечества*; т. 14, с. 773.

³¹ А.А. Галиченко, *Усадьбы Крыма в первые годы Советской власти*, Москва-Крым: историко-публицистический альманах, вып. 4, Москва 2002, с. 261.

³² ДААРК, ф. Р-2718, оп. 1, спр. 51, арк. 12–12зв.

³³ А.А. Галиченко, *Усадьбы Крыма в первые годы Советской власти*, 260.

спадщина, передусім від часів Кримського ханства, не тільки не актуалізувалася, але була вилучена зі вжитку, залишившись тільки на рівні “східного антуражу” в архітектурі та інших видах мистецтва. Навіть більше – власниками кримських помість ставали не тільки представники “великоросійського” панства та особи з кола європейської аристократії, але, досить часто, “малоросійські” – українські – дворяни, нерідко вихідці з відомих козацько-старшинських родів (Кочубеї, Закревські, Капністи тощо), але маєтковий побут Криму не зберіг нічого з української спадщини, на відміну від, хоча б, панських садиб Лівобережної України. Тобто феномен садиби став дієвим засобом якнайшвидшої інкорпорації Криму до складу Російської імперії. Тому одним з перспективних напрямів продовження дослідження може стати порівняння процесів, що відбувалися у приватновласницьких садибах Криму та в інших землях імперії, передусім, в українських губерніях.